

ФОРМУВАННЯ ПОТУЖНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЯК ЕЛЕМЕНТУ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ СУСПІЛЬСТВА

Юрій Рябой,
аспірант кафедри політичних наук
Європейського університету

Політичні партії в усьому західному світі є потужним елементом суспільних процесів. За своєю суттю це політичні інституції, які представляють інтереси певних суспільних груп, є каталізатором змін на рівні держави та суспільства. Саме формування потужних політичних партій може допомогти розбудувати певну політико-культурну сферу відносин та впливати у подальшому на зміни у політичній свідомості та культурі.

Ключові слова: політичні партії, програма, суспільство, партійна система, місцеве самоврядування, компроміс, структуризація, парламент, політичний інтерес.

Political parties in the whole Western world are the powerful element of public processes. According to their essence these are the political establishments which present interests of certain public groups. They are the catalyst of changes at state and society level. The formation of powerful political parties can help to develop certain sphere of relations in politics and culture and to influence further changes in political consciousness and culture.

Keywords: political parties, programme, society, party system, local self-government, compromise, structuralization, parliament, political interest.

За роки незалежності українське суспільство пройшло складний шлях від абсолютної монополії однієї партії, яка намагалася керувати розвитком процесів в усіх сферах суспільного життя, до реальної політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, утвердження основних засад багатопартійної системи. Створені передумови для того, щоб стратегічні пріоритети розвитку суспільства і держави визначалися і реалізовувалися на основі дійсної альтернативності різних підходів і програм. Основні верстви і соціальні групи отримали певні інституційні можливості для представлення своїх інтересів і потреб через політичні партії відповідного спрямування. Запроваджуються демократичні механізми узгодження цих інтересів та досягнення суспільно прийнятних компромісів, які дозволяють уникати небезпечних конфліктних загострень і цивілізовано вирішувати складні питання економічних, соціальних і політичних перетворень на шляху до входження у спільноту європейських демократій.

Центральним моментом політичної реформи визначається суттєве розширення повноважень і відповідальності парламенту та органів місцевого самоврядування. Це висуває питання досягнення відповідного рівня політичної структуризації представницьких інститутів, насамперед Верховної Ради України. Політичні партії повинні належним чином реалізовувати надзвичайно важливі функції народу як єдиного джерела влади в Україні, ефективно здійснювати їх через органи державної влади і місцевого самоврядування. Забезпечити вирішення цих завдань можливо виключно за умов наявності розвиненої та потужної партійної системи, яка б базувалася на загально прийнятих демократичних цінностях і відповідала європейським стандартам.

Однією з центральних функцій політичних партій є забезпечення структури переваг громадян і регулярної їх участі в політиці. Тому прогрес у становленні партійної системи вимірюється здатністю партій охопити і відобразити структуру суспільних інтересів і гарантувати стабільну політичну участь громадян.

Ця обставина стає вирішальною для оцінки особливості партійної системи. На даному етапі її формування більшість партій дуже слабкі організаційно, відображають не інтереси суспільства, а структуру інтересів і переваг еліти та уможливають доступ вузькому колу можновладців і представників бізнесу до участі в політичному процесі.

До цього часу політичні партії України залишатимуться, щонайкраще, «модним» інструментом перетворень та легітимації впливових груп інтересів. Цю тезу підтверджує перманентне новоутворення «партій влади», що обслуговують політичні інтереси представників правлячих фінансово-адміністративних груп і відіграють роль лобістських кокусів та центрів впливу. Саме в такому контексті варто розглядати сучасні тенденції розвитку партійної демократії в Україні.

Передусім значний інтерес становлять особливості оформлення структур політичних інтересів, що виявляються в модальності електорального вибору суспільства. Саме виборчий період проявляє реальні суспільні переваги, тенденції та зміни у суспільних пріоритетах і настроях. За результатами парламентської кампанії можна дійти висновку, що у суспільстві панують консервативні настрої – українських виборців характеризують політична пасивність та патерналістські вподобання. Гострота цієї проблеми підвищує значущість соціетального (кліважного) підходу, який дозволяє виявити реальну структуру політичних переваг, що склалися в українському суспільстві, відобразити їх в системі політичної конкуренції і розвитку політичних партій.

Для вирішення висунутого завдання – виявлення кліважних структур в Україні – необхідно спочатку розібратися з ключовим поняттям «кліваж». Найадекватнішим у використанні в соціальному і політичному контексті можна вважати визначення: «кліваж є довготривалим структурним конфліктом, що призводить до утворення позицій, які охоплюються конкурентними політичними організаціями» [6, с. 7]. Слід зауважити, що концепція кліважів залишається досить дискусійною, але однією з найпродуктивніших у соціальних науках другої половини ХХ ст.

Найбільш відому концептуалізацію кліважів було подано в роботі С. Ліпсета і С. Рокана «Партійна система і виборчі орієнтації» (1967) [7], у якій автори визначають головні лінії кліважів, що структурують партійну систему західноєвропейських демократій. Таких ліній соціетальних конфліктів традиційно виділяють чотири: центр – периферія; держава – церква; місто – село; труд – капітал. Як стверджують вчені, ці глибинні соціальні розлами становлять сутність принципу «чотирьох порогів» (значущих ліній соціальних конфліктів), через які має пройти будь-яка нова політична організація, щоб бути інкорпорованою в національну політичну систему. Йдеться про бар'єри, за допомогою яких система спроможна або не спроможна опанувати простір формування конфліктів і їх впровадження в політичну систему через нові організації.

Після Ліпсета/Рокана дослідники М. Галахер, М. Лавер, П. Маєр визначають кліваж як організований внутрішній конфлікт у суспільстві, тобто пов'язують його з соціальним розподілом між людьми за серіями ключових соціальних характеристик: професія, статус, віросповідання, національність тощо. Таке визначення дозволяє визначити колективну ідентичність (робітник, буржуазія тощо) і на цьому ґрунті – можливості організації політичної дії (профспілки, партії, недержавні структури).

На додаток до наявних концепцій Ж.-Е. Лейн і С. Ерсон підкреслюють, що «кліваж – це розлам на підставі певного критерію серед індивідів, груп або організацій, здатний викликати конфлікт між ними» [6].

На ґрунті європейської політичної традиції кліважна концепція активно використовується у досвіді демократій Східної та Центральної Європи, з якими Україна має тісні загальні історичні взаємозв'язки. Це дає змогу ранжувати українські політичні перспективи у межах європейської традиції, з одного боку, та операціоналізувати цю традицію до складних реалій становлення представницької демократії в Україні – з іншого.

З огляду на те, що кліваж відбиває глибокий та перманентний конфлікт і стійкі соціальні розлами, зрозуміло, що у суспільстві в стадії трансформації не може бути стабільної партійної системи.

За версією східноєвропейських дослідників (G. Karasimeonov) [6], кліважні структури посткомуністичних країн можна класифікувати за чотирма типами:

- 1) історичні – успадковані від комуністичного режиму;
- 2) перехідні – з'являються і зникають у період демократичної консолідації;
- 3) потенційні, що виникають, – відбивають ключові проблеми і конфлікти в посткомуністичному суспільстві, спроможні стати актуальними в нових економічній і політичній системах;
- 4) актуальні – результати розвитку посткомуністичного суспільства.

За українських умов усі типи кліважів можуть бути репрезентовані як серії опозицій найважливіших суспільно значущих проблем, що детермінують політичні конфлікти у суспільстві. Не претендуючи на їх узагальнення, спробуємо стисло визначити та описати чотири типи наявних в Україні кліважів.

Традиційно політична система розвивається за логікою – знизу вгору – як політичне оформлення (розвиток партійних систем) соціетальних конфліктів (кліважів). Так, за принципом знизу вгору формувалися партії в Західній Європі. В країнах з авторитарним або тоталітарним минулим (Україна) політичний розвиток – створення партій – відбувається за зворотним принципом – згори донизу. Тобто спочатку відбувається інституційне оформлення еліт (груп інтересів), а потім створюються умови для організації громадянського суспільства. Розвиток йде від оформлення системи конкуренції, або внутрішньоелітних конфліктів, до поступового охоплення і стабілізації ліній соціальної конкуренції. Така інституціоналізація партійної системи [8] є базою становлення сучасних партій у транзитивних країнах на відміну від країн західної демократії з потужним громадянським суспільством. Виходячи з цього, зрозуміло, що політичні партії як канал представництва інтересів у таких країнах найчастіше забезпечують політичну участь та артикуляцію інтересів еліт. Саме такі процеси спостерігаються і в Україні.

Отже, зрозуміло, чому увага вітчизняних теоретиків і практиків партійного будівництва концентрується не на питаннях оформлення ідеологічних і соціальних кліважів як бази партійного розвитку, а на з'ясуванні «правил гри» – особливостей системи впливів та конкуренції в межах елітного середовища. Інакше кажучи, «якщо процес формування та інституціоналізації партійних систем (західних демократій) має переважно висхідний характер (від соціетальних кліважів), то для нових демократій характерний спадний тип побудови партій – від вибору еліт до вибору суспільства» [9]. Такий спосіб утворення партійної системи відтворює глибокий процес соціальних трансформацій, що виглядає як рестратифікація, пірамідальний за типом (від організації еліт до організації масового суспільства) процес відтворення системи соціальних прошарків та класів.

Необхідним компонентом дослідження політичного розвитку країн перехідної демократії стає аналіз рівня інституціоналізації партійних систем. Останній, на думку С. Мейнварінга [8], може бути визначений за п'ятьма критеріями:

- 1) розвиненість партійних інститутів на національному рівні;
- 2) активність і репрезентованість партій у парламенті;
- 3) рівень партійної ідентифікації серед громадян;
- 4) сталість виборчої участі партій (виборча змінність партій);
- 5) регіональне представництво партій у місцевих органах влади.

Вищезазначені критерії уможливають опис реального рівня інституційного розвитку української партійної системи.

Водночас можна сказати, що партійна система досить тісно пов'язана з політичною свідомістю, яка насамперед виступає як специфічна форма мислення, вияву політичних інтересів певних класів. Проте неоднорідність самих класів, наявність різних груп і верств

у них, існування інших форм соціальних спільностей – усе це ще більше диференціює політичну свідомість. Цей процес поглиблюється внаслідок ускладнення соціальної структури сучасного суспільства.

Політична свідомість чинить значний вплив на політичне життя, визначаючи спрямування політичної діяльності різних спільностей, партій, суспільно-політичних рухів та індивідів [4, с. 51].

Політичні партії у сучасному розумінні остаточно сформувалися лише в середині ХХ ст. одночасно з еволюцією виборчого права в напрямку до утвердження прямих, рівних, загальних виборів при таємному голосуванні. У сучасному світі налічується понад вісімсот партій, які об'єднують близько ста мільйонів членів [3, с. 15].

Серед чинників, які призводять до утворення політичних партій, є такі:

- наявність у певних соціальних груп специфічних інтересів, реалізація яких вимагає утворення партій;
- різні погляди щодо політичного устрою суспільства та інших конкретних політичних питань;
- незадоволення частини суспільства своїм становищем та наявність нагальної потреби діяти, щоб змінити його;
- наявність міжнаціональних конфліктів та міжконфесійних протиріч, коли партії формуються насамперед навколо національних чи релігійних ідей.

Виникнення партій не є випадковим явищем. Їхня поява зумовлена об'єктивними потребами розвитку суспільства; вони є центром кристалізації політичних інтересів.

Історичний досвід показує, що партії можуть виникати на базі політичного руху або громадського об'єднання певної групи людей, перетворюючись на організацію для досягнення своєї мети шляхом розгортання політичної діяльності [5, с. 102].

Основними ознаками, що характеризують сучасний стан партійної системи України, є:

- слабкість ідеологічної бази партій,
- відсутність чітких та зрозумілих програм і відповідальності за їх виконання,
- брак людських, матеріальних та інших ресурсів.

Крім розвитку політичної свідомості на формування політичних партій впливає політична культура. Розвинена політична культура – це висока демократія, а справжня демократія – це завжди свобода: свобода вибору політичних поглядів, політичної позиції, своєї діяльності в рамках певної політичної партії, для електорату – це свобода самовизначення та волевиявлення стосовно влади [1, с. 12]. А відповідальність політиків за свою діяльність треба формувати, виховувати, підвищувати, поширюючи права електорату відкликами та переобираючи тих політиків, які не виправдали довіри народу [2].

Таким чином, політична свідомість і політична культура виступають необхідними елементами будь-якої політичної системи суспільства. За допомогою політичної свідомості та політичної культури індивід спроможний адаптуватися у політичному просторі і здійснювати у ньому специфічні функції соціальної взаємодії, політичної участі й управління.

Партійній системі України була притаманна сильна ідеологічна поляризація. Наприклад, на парламентських виборах 1994 р. відновлена Комуністична партія протистояла націонал-демократам на чолі з Народним Рухом України, хоча загалом на виборах домінували безпартійні кандидати. Ідеологічне протистояння Компартії та Руху мало продовження і на виборах 1998 р., що вперше в історії України відбулися за змішаною виборчою системою.

Характерною рисою партійної системи України була насамперед досить велика кількість партій, що претендують на представництво різних соціальних інтересів, і їх нестабільність. З 30 учасників парламентських виборів 1998 р. у загальнодержавному виборчому окрузі тільки 7 суб'єктів виборчого процесу в такому ж вигляді взяли участь у

виборах 2002 р., і тільки двом з них (КПУ й СДПУ(о)) вдалося знову подолати 4%-вий бар'єр.

Напередодні парламентських виборів 2002 р. зі 127 політичних партій, зареєстрованих на той момент Міністерством юстиції, 7 називали себе християнськими, 7 – зеленими, чи екологічними (причому 5 з них були зареєстровані в 2001 р.), 5 – комуністичними, 5 – соціал-демократичними, 5 партій претендували (хоча б за назвою) на представництво інтересів сільського населення, ще 5 партій називали себе представниками інтересів українських жінок. За такої ситуації назва партії як індикатор її ідеологічного та соціального спрямування просто втрачала свій сенс.

В даному контексті зміцнення суспільної бази політичних партій, їхніх зв'язків з широкими верствами населення слід вважати одним з найважливіших і найвідповідальніших завдань розвитку партійної системи в Україні. На сьогодні майже у всіх політичних партій відсутні програмно-ідеологічні настанови, які б дійсно відображали інтереси основних соціальних груп. Слабкість політичних партій, недостатній зв'язок із суспільством призводять до їх залежності від фінансово-промислових груп. У багатьох випадках партії створюються майже виключно для лобіювання інтересів окремих представників великого бізнесу, фінансових кіл, політичних діячів. Чи не найхарактернішим прикладом цього можна вважати перетворення протягом кількох місяців маловідомого політичного аутсайдера партії «Громада» на надзвичайно потужну політичну силу – одного з переможців парламентських виборів 1998 р.

Не можна недооцінювати факту формування у партій чіткого регіонального забарвлення, що ускладнює народження масових загальнонаціональних об'єднань. Це вимагає невідкладного запровадження дієвих механізмів, які б стали на заваді домінуванню локальних, зокрема регіональних, інтересів над суспільними.

Подальше посилення ролі партій у політичній системі України багато хто з експертів убачає в переході до пропорційної виборчої системи. Проте з багатьох її різновидів на законодавчому рівні зазвичай пропонується лише простіший варіант – вибори за закритими партійними списками у загальнодержавному багатомандатному окрузі. Застосування такої форми пропорційної системи може завадити формуванню місцевих еліт і зробити партії недоступними для більшості рядових членів.

Подальше запровадження пропорційного виборчого законодавства, яке визначається об'єктивними потребами перетворення політичних партій на ключовий суб'єкт політичної системи, вимагає одночасного застосування ефективних важелів для запобігання зазначеним негативним явищам. Доцільно шукати більш гнучкий варіант пропорційної системи, який сприяв би органічному поєднанню інтересів партійно-ідеологічного і регіонального представництва, принципів вибору як між партіями, так і між особистостями.

Іншою важливою проблемою партійної системи України є чіткість їхніх платформ. В усталених демократіях програми політичних партій містять позиції щодо шляхів розвитку основних сфер суспільного життя та засоби розв'язання нагальних суспільних проблем.

Наступною складовою побудови партійної еліти є діяльність опозиції. Саме опозиція повинна спрямовувати наявне в суспільстві невдоволення владою в демократичні форми, стимулювати владу до більш ефективної діяльності, сприяти процесу самооновлення влади та політичної еліти.

Утвердження в Україні партійної системи європейського зразка слід визначити стратегічним пріоритетом сучасного етапу суспільно-політичного розвитку країни. Така партійна система повинна базуватися на кількох потужних політичних партіях, спроможних ефективно сприяти формуванню і вираженню політичної волі громадян, задоволенню їхніх політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів.

Лише становлення парламентських політичних партій, які мали б широку соціальну базу та виражали б суспільні прагнення всіх основних соціальних верств та регіонів України, володіли б розвинутою регіональною і організаційною інфраструктурою,

дозволить вирішити ключове завдання вдосконалення політичної системи – утвердження в Україні ефективної, політично відповідальної і демократичної влади.

Труднощі становлення національної державності і демократії в Україні багато у чому зумовлені складністю формування національно-демократичного типу політичної культури. Саме тому наші політики і пересічні громадяни, самі того не помічаючи, мислять і діють за імперативами та стереотипами політичної культури, що склалася у радянському суспільстві багато десятиріч тому. І хоча ця культура як цілісна парадигма більше не існує, процес її розпаду і трансформування може тривати довго. Скільки часу він займе, залежатиме насамперед від чотирьох факторів: здатності суспільства до консолідації і єдності у розбудові своєї Української держави; темпів становлення нових економічних і політичних відносин; динаміки зміни поколінь; характеру політичної соціалізації молодіжних груп.

1. Грушин Б. А. Массовое сознание: опыт определения и проблемы исследования. – М., 1987 – С. 12. 2. Дацюк С., Грановский В. Геополитика, хронополитика и культурополитика Украины // Зеркало недели. – 1999. – 16 января. – № 2. 3. Мшвениерадзе В. В. Современное буржуазное политическое сознание. – М., 1981. – С. 15. 4. Политическая культура: теория и национальные модели / Гаджиев К. С., Гудименко Д. В., Каменская Г. В. и др. – М., 1994. – С. 51. 5. Цимбалістий Б. Політична культура українців // Сучасність. – 1994. – №4. – С. 102. 6. Cleverages, parties and voters / Studies from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, and Romania. 7. Huntington S. The third wave. Democratization in the late twentieth century. – P. 26. 8. Mainwaring Sc. Rethinking Party Systems in the Third Wave of Democratization (The Case of Brasil) – Stanford un. press, 1999. 9. Stiner-Wass K. Parties in conditions of the dual transition. – P. 6.